

VooruitZicht

Een dramatherapeutische interventie voor jongeren met een autistische stoornis, die problemen ervaren in de identiteitsontwikkeling.

Luuk Smulders

VooruitZicht

Een dramatherapeutische interventie voor jongeren met een autistische stoornis, die problemen ervaren in de identiteitsontwikkeling.

Gebaseerd op het onderzoek 'Vooruitgaan met VooruitZicht; verbeeldend spel werkt'

7 juni 2016

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. Achtergrondinformatie	
1.1. Wat is VooruitZicht?	5
1.2. Duur van de module VooruitZicht	5
1.3. De attitude van de therapeut	6
1.4. Het doel van de therapie	7
1.5. Weetjes	7
2. Inhoud van de module	
2.1. Bijeenkomst een	10
2.2. Bijeenkomst twee	14
2.3. Bijeenkomst drie	17
2.4. Bijeenkomst vier	19
2.5. Bijeenkomst vijf	21
2.6. Bijeenkomst zes	23
Literatuurlijst	25
Bijlage 1: Een situatie onrealistisch oplossen	27
Bijlage 2: Hormonenspel	28

Inleiding

Voor u ligt de module 'VooruitZicht'. Deze module is ontwikkeld aan de hand van het onderzoek 'Vooruitgaan met VooruitZicht; *verbeeldend spel werkt*'. Dit onderzoek is opgesteld aan de hand van mijn ervaringen met jongeren met een autistische stoornis in het speciaal (middelbaar) onderwijs. Het spel dat ik met jongeren met een autistische stoornis speelde, kwam vooral voort uit de verbeelding. Er werd dan ook veel vanuit de verbeelding gespeeld. Naarmate de jongeren ouder werden, kwamen er meer vragen over de identiteitsontwikkeling. Docenten vonden het moeilijk met extreme gevallen om te gaan of hadden geen tijd om uitgebreid bij de problemen van de jongeren stil te staan. Veel van deze jongeren werden naar mij doorverwezen. In de hedendaagse literatuur is weinig geschreven over de identiteitsontwikkeling van jongeren met een autistische stoornis en de werking van dramatherapie daarop. Doelgericht ben ik vervolgens met deze jongeren aan de slag gegaan. Het kan namelijk niet zo zijn dat je een kind dat automutilatie aan zijn groeiende ledenmaten uitvoert aan zijn lot overlaat. Zo'n kind verdient erkenning en de juiste hulp.

“Hoe vraag je een meisje of je seks mag hebben met haar?” vroeg een leerling mij heel serieus. Eerlijk gezegd schrok ik van deze vraag. Autistische leerlingen hebben moeite met het aangaan en onderhouden van sociale contacten (Wing, 1996). De vraag kwam dan ook niet geheel uit het niets.

De kracht van dramatherapie is dat de jongere, door in spel te treden, aan zichzelf werkt zonder dat hij zich daar in eerste instantie bewust van is. In de loop van het proces zal de uitvoerend dramatherapeut van deze module zijn of haar bevindingen terugkoppelen aan de jongere. Op die manier ontwikkelt de jongere zich en zal hij handvatten krijgen ter ondersteuning van de identiteitsontwikkeling.

Deze module is tot stand gekomen door het vooraf opgezette concept in drie verschillende groepen af te nemen, te beginnen met groep A. Na de afronding van de module bij groep A werden de bevindingen geraadpleegd en stelde de onderzoeker de module af op de bevindingen van groep A. Vervolgens ging groep B van start en daarna groep C. De module is derhalve drie keer aangepast om uiteindelijk zo goed mogelijk aan te sluiten bij de jongeren die kampen met problemen in de identiteitsontwikkeling.

Deze module is geschikt voor jongeren in de leeftijd van twaalf tot en met zestien jaar met een autistische stoornis. De module is echter ontwikkeld voor jongeren met een autistische stoornis die problemen ervaren binnen de identiteitsontwikkeling.

Dramatherapie is, naar eigen onderzoek, een manier waarop we jongeren met een autistische stoornis in de identiteitsontwikkeling handvatten kunnen bieden zodat zij de ontwikkeling als een makkelijker proces kunnen ervaren. Deze module is geschreven voor dramatherapeuten die wel eens met deze doelgroep werken. De module geeft de oefeningen uit het onderzoek zo weer dat deze begrijpelijk zijn voor dramatherapeuten.

Jongeren kunnen in de puberteit wel wat hulp gebruiken, zeker wanneer zij een autistische stoornis hebben en veranderingen als moeilijk ervaren. Dramatherapie en verbeeldend spel kunnen deze jongeren helpen bij het ontwikkelen van het zelfbeeld en hun handvatten bieden om de identiteitsontwikkeling beter te doorlopen. We willen elke jongere immers voorbereiden op een mooie toekomst.

1. Achtergrondinformatie

1.1. Wat is VooruitZicht?

In de module 'VooruitZicht' leren jongeren in de identiteitsontwikkeling om te gaan met (lichamelijke) veranderingen die de puberteit met zich meebrengt. Denk daarbij aan zowel lichamelijke als geestelijke veranderingen. In de puberteit gebeurt er van alles. Kinderen worden langzaam volwassen en deze ontwikkeling gaat gepaard met veel verschillende emoties. Jongeren nemen afscheid van hun oude vertrouwde school en starten op een nieuwe school met nog onbekende leraren en medeleerlingen. Hierdoor dienen zij vaak opnieuw vrienden te maken en zullen zij ook vrienden of familie verliezen. De interesses van de jongeren veranderen. Zo gingen ze eerst graag met vrienden buiten spelen en gaan ze nu graag gamen of skypen.

Jongeren met een autistische stoornis zitten vaak met veel vragen. Uit onderzoek van het kenniscentrum voor seksualiteit (Rutgers, 2016) blijkt dat slechts 33 procent van de jongeren ooit voorlichting heeft gekregen over lichamelijke veranderingen in de puberteit. 30 procent van de ondervraagden geeft zelfs aan nog nooit met iemand te hebben gesproken over de lichamelijke veranderingen die optreden gedurende de identiteitsontwikkeling.

Op basis van de bestaande onderzoeken blijkt seksualiteit ook een deel van de ontwikkeling van mensen met autisme (De Winter, 2013). Veel jongeren gaan op zoek naar een partner en zijn geïnteresseerd in seksueel contact. Jongeren met autisme hebben volgens Winter evenveel seksueel contact als mensen zonder stoornis. Jongeren met autisme hebben minder ervaring met relaties en partnergericht seksueel gedrag. Dit lijkt verklaarbaar door de sociale beperkingen die deel zijn van autisme.

Koekhoven (2015) geeft aan dat lichamelijke veranderingen bij jongeren met autisme beangstigend kunnen zijn. Het eigen lichaam verandert en leerlingen met autisme vinden veranderingen moeilijk te integreren. Zij stelt dat goede begeleiding noodzakelijk is. Verder geeft ze aan dat jongeren elkaar nodig hebben in de identiteitsontwikkeling. Zo kunnen de leerlingen zo nu en dan even bij elkaar spieken. Om deze reden is de module VooruitZicht dan ook een vorm van groepsdramatherapie, omdat dit het vertrouwen van de jongeren zou moeten vergroten.

De module VooruitZicht stimuleert de jongeren om op een sociale manier in contact te treden met andere jongeren. Het scheppen van zelfvertrouwen is daar een onderdeel van. De module gaat op een creatieve dramatherapeutische manier met autistische jongeren de dialoog aan en biedt de leerlingen handvatten om de eigen ontwikkeling beter te begrijpen. De inzet vanuit het medium drama zal hoofdzakelijk verbeeldend spel zijn. Dit omdat verbeeldend spel een middel is om gevoel beter te leren herkennen en situaties beter te begrijpen, wat zorgt voor een stimulans in de emotionele ontwikkeling (Hellendoorn, 2005).

1.2. Duur van de module VooruitZicht

De module bestaat uit zes sessies van een uur. Dit is gebaseerd op een groep van vijf leerlingen.

1.3. De attitude van de therapeut

Smeijsters (2008) spreekt over re-educatieve creatieve therapie. Het is verstandig dat de therapeut de sessies met deze attitude leidt. Niet alleen omdat de re-educatieve werkwijze zich op het beïnvloeden en doorwerken van problemen richt, maar ook omdat men zich in een onderwijsinstelling bevindt. Binnen een onderwijsinstelling is wellicht meer structuur vereist. Wijzigingen en uitbreiden van het zelfbeeld en verbeteren van de sociale interactie en de interpersoonlijke vaardigheden zijn bij de re-educatieve werkwijze de kernbegrippen.

Schema 1, therapeutische attitude

Over het algemeen is de module trainingsgericht		
Bijeenkomstnummer	Attitude van de therapeut	Werkwijze
Eerste bijeenkomst	Observeert maar is leidend	De therapeut neemt de rol als groepsleider op zich, maar laat de jongeren wel werken aan de eigen tekorten binnen het medium
<i>Kennismakingsfase</i>	Zorgt dat er veiligheid binnen de groep wordt gecreëerd	
Tweede bijeenkomst	Observeert maar is leidend	
<i>Kennismakingsfase</i>		
Derde bijeenkomst	Trainingsgericht	
<i>Doorwerkingsfase</i>	De therapeut neemt deel aan het groepsproces	
Vierde bijeenkomst	Trainingsgericht	
<i>Doorwerkingsfase</i>	De therapeut neemt deel aan het groepsproces	
Vijfde bijeenkomst	Trainingsgericht	
<i>Doorwerkingsfase</i>	De therapeut neemt deel aan het groepsproces	
Zesde bijeenkomst	Afrondingsfase	De therapeut steekt in vanuit de re-educatieve werkwijze van Smeijsters (2008)
<i>Afsluitingsfase</i>	De therapeut neemt deel aan het groepsproces	
	De therapeut maakt gebruik van de verschillende dramarituelen volgens de vijfde fase van Emunah (2009)	

--	--	--

1.4. Het doel van de therapie

Het doel van de module is het bieden van handvatten aan jongeren met een autistische stoornis die problemen ervaren in de identiteitsontwikkeling.

De volgende subdoelen zijn op basis van het socioschema van Delfos (2001) tot stand gekomen.

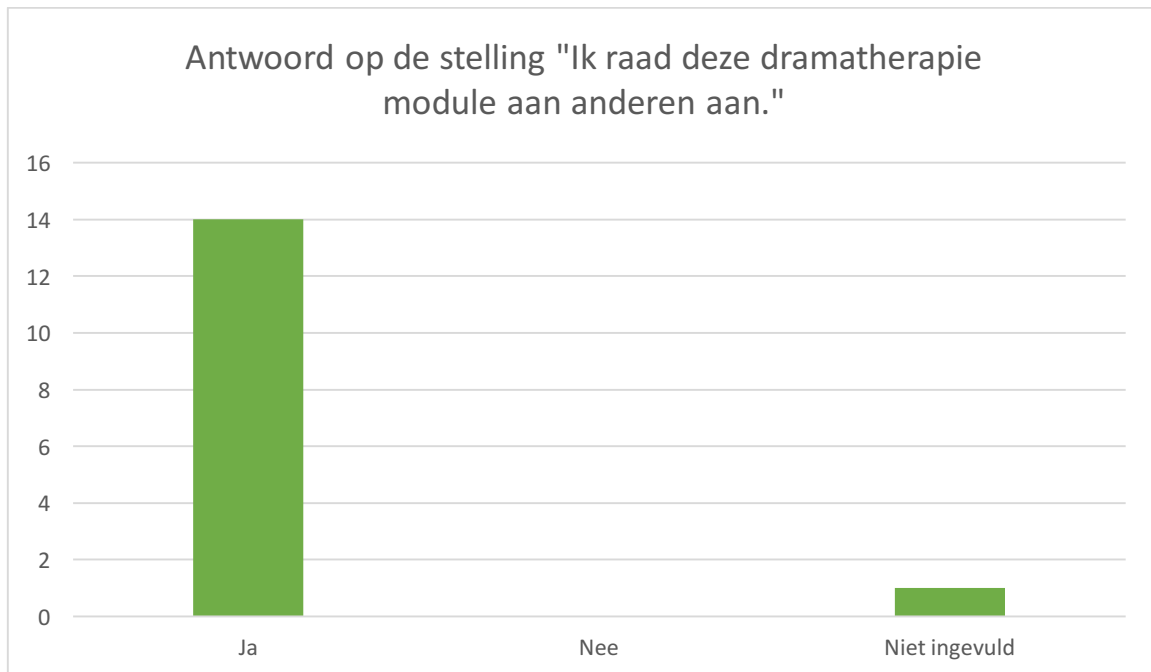
Schema 2, subdoelen

Categorie	Subdoel in de categorie
Problemen met emotionele stabiliteit	Zich emotioneel stabiel voelen
Problemen met delen van gevoelens, behoeften en verlangens	Zichzelf eerlijk, betrouwbaar en meer te vertrouwen vinden in het contact met anderen
Problemen met relaties en met leeftijdgenoten	Zich niet continu vergelijken met de ontwikkeling van leeftijdgenoten
	Gemakkelijk in contact durven treden met leeftijdgenoten
	Nieuwe vriendschappen met leeftijdgenoten aan durven gaan
Zelfwaardering	Zichzelf meer respecteren, trotser op zichzelf zijn en meer tevreden zijn met wie je bent
	Tevreden zijn over het eigen lichaam

1.5. Weetjes

De jongeren die deel hebben genomen aan deze module reageren veelal positief. Op de volgende pagina vindt u wat leuke onderzoeksresultaten.

Schema 3.

Uit de onderzoeksgegevens blijkt dat veertien van de vijftien ondervraagde jongeren (93%) deze vorm van dramatherapie aan anderen aan zou raden.

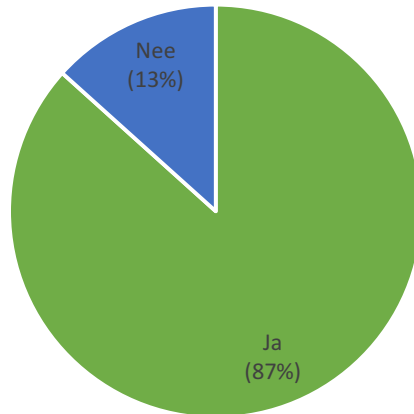
Schema 4.

Uit de gegevens blijkt dat 100% van de ondervraagde jongeren deze vorm van therapie bij zichzelf vindt passen.

Schema 5.

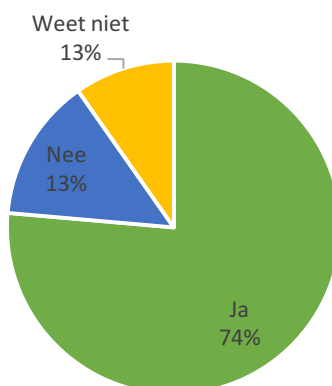
Antwoord op de stelling "De therapie heeft mij inzicht gegeven in de ontwikkeling."

Uit de gegevens blijkt dat dertien jongeren (87%) hebben aangegeven dat de therapie hen inzicht heeft gegeven in hun ontwikkeling. Twee jongeren (13%) geven aan dat de therapie hen geen inzicht heeft gegeven in hun ontwikkeling.

Schema 6.

Antwoord op de stelling "Ik werd in de dramatherapie gestimuleerd om met persoonlijke doelen aan de slag te gaan."

Uit de onderzoeksgegevens blijkt dat 76% van de ondervraagden werd gestimuleerd om met persoonlijke doelen aan de slag te gaan. 13% gaf aan dat ze niet gestimuleerd zijn om met persoonlijke doelen aan de slag te gaan en 13% heeft aangegeven het niet te weten.

2. Inhoud van de module

2.1. Bijeenkomst een

Veiligheid is belangrijk. Tijdens de eerste bijeenkomst dient de therapeut dan ook de leerlingen kennis te laten maken met elkaar, met drama en met de therapeut. Delfos (2001) heeft een socioschema gemaakt voor kinderen met een autistische stoornis. Het schema geeft goed inzicht in de tekortkomingen van kinderen met een autistische stoornis.

Schema 3, het socioschema.

HET SOCIOSHEMA	
Het 'ik' geplaatst in de wereld	
In fysieke zin	In psychologische zin
lichaamsschema grenzen van het lichaam functioneren van het lichaam	ik-anderdifferentiatie zelfbeeld besef van ruimte besef van tijd sociaal inzicht empathie theory-of-mind zelfreflectie sociaal functioneren

Schema 4, ik-anderdifferentiatie.

ik-anderdifferentiatie > besef ik > besef niet-ik > besef ander	
> mogelijkheid tot zich verplaatsen in een ander	
> sociale kennis > sociaal inzicht > sociale vaardigheden > mogelijkheid tot wederzijdsheid in contact > kunnen spelen met anderen > rekening kunnen houden met een ander > vrienden kunnen maken > hulp kunnen mobiliseren	
> besef van tijd > niet overvallen worden door tijdsverloop > opdrachten kunnen volbrengen > rekening kunnen houden met anderen > kunnen plannen	
> besef van ruimte > kunnen oriënteren in een ruimte > niet overal tegenaan lopen	

Benodigheden: eigenwijskaartjes en materialen om mee te bouwen, zoals blokken, doeken, enz.

Voor aanvang	De therapeut dient de therapieruimte klaar te maken. Het is verstandig om in een actieve houding te beginnen. Dat is immers het hele uitgangspunt van de therapie, lekker fysiek bezig zijn. Dus zet alle stoelen aan de kant zodat de focus al meteen op het lichaam wordt gelegd en de leerlingen min ofmeer worden gedwongen om actief deel te nemen.
Ontvangst	Ontvang de leerlingen. Zorg dat zij zich meteen welkom voelen. Geef ze allemaal een hand en probeer ze in de ogen te kijken. Op die manier stimuleer je de leerlingen om al meteen met verschillende sociale vaardigheden aan de slag te gaan. Zorg dat je continu structuur aanbrengt in je therapie. Emunah (2009) denkt dat je dan een veilige sfeer kunt behouden. Wees dus in dit geval een leidende therapeut. Ga allemaal in een kring staan, dan kun je elkaar aankijken, wat een gevoel van veiligheid met zich mee zou moeten brengen. (Haas, 2008)
Voorstellen	Voorstelronde Laat de jongeren zichzelf op een creatieve manier voorstellen.

	Dit vinden de jongeren moeilijk omdat ze dan de sociale interactie aan moeten gaan. Om de sfeer zo veilig mogelijk te houden, is het verstandig dat de therapeut zich als eerste voorstelt. Geef vervolgens de beurt door. Gebruik desnoods een attribuut, dat je telkens doorgeeft zoals een balletje. Als jij klaar bent met voorstellen, gooi je het balletje naar iemand anders. Nu is deze persoon aan de beurt om zich voor te stellen.
Samen in een ruimte <u>Uitleg</u> <i>In deze oefening speel je met de ik-anderdifferentiatie van Delfos. Tijdens deze oefening ga je de mogelijkheden van de leerlingen testen.</i>	Nadat de therapeut en de jongeren kennis met elkaar gemaakt hebben, ga je samen de ruimte ontdekken. Gebruik het woord samen veelvuldig. Samengedrag roept een samengevoel op, aldus de Roos van Leary. De therapeut vraagt de leerlingen om rustig, bij zichzelf, door de ruimte te lopen. Als de leerlingen een tijdje aan het lopen zijn, doorbreekt de therapeut de stilte en vraagt of de jongeren een plek in de ruimte kunnen zoeken en deze in gedachten kunnen nemen. Nu vraagt de therapeut de leerlingen om te stoppen en even stil te gaan staan. Als de therapeut vervolgens in zijn handen klapt, mogen de jongeren lopen naar de plek in de ruimte die zij in gedachten hadden. Als ze daar zijn aangekomen, vraagt de therapeut de jongeren waarom de zij voor deze plekken hebben gekozen. Na een korte evaluatie vraagt de therapeut de jongeren weer om naar het midden toe te komen. De therapeut laat de jongeren weer rondlopen en vertelt de jongeren dat wanneer hij in zijn handen klapt, zij binnen tien seconden op een veilige plek in de ruimte moeten staan. Na afloop bespreekt de therapeut kort de bevindingen van de leerlingen. Wat vonden zij van het tijdsgebrek? Konden de jongeren in tien seconden een nieuwe fijne ruimte vinden?
Een veilige plek bouwen <u>Uitleg</u> <i>De jongeren geven door middel van beeldvorming aan hoe een veilige ruimte er volgens hen uit zou moeten zien.</i>	Wanneer je in de identiteitsontwikkeling zit, wil je aan de ene kant graag kind zijn en aan de andere kant graag volwassen zijn. Geef de jongeren de opdracht om de plek waar zij nu zitten in te richten als een plek waar zij zich veilig voelen. De jongeren mogen hierbij attributen gebruiken. Je kunt ervoor kiezen aan te geven dat alles toegestaan is. Spreek geen tijd af met de jongeren, maar roep na circa vijf minuten dat de jongeren nog een of twee minuten tijd hebben om tot een afronding te komen. Vraag vervolgens of de leerlingen weer in de eigen omgeving willen gaan zitten. Laat de jongeren daarna even ervaren hoe het is om in de eigen gebouwde omgeving te zitten, te staan of te liggen. Evalueer de opdracht kort met de leerlingen.

	Denk hierbij aan beeldvorming. Enkele voorbeeldvragen zijn: Waarom heb jij deze attributen gebruikt? Waarom heb je deze attributen op die manier gebruikt?
Afsluiting <i>Dramaritueel (Emunah)</i>	Samen in de kring gaan zitten 1. De jongeren mogen om de beurt een eigenwijscomplimentenkaart trekken. Deze kaarten bevorderen het zelfvertrouwen van kinderen. De Bil en de Bil (2010) zeggen dat een positief zelfbeeld tijdens de identiteitsontwikkeling belangrijk is. Bespreek de complimentenkaartjes kort met de jongeren. Vraag of zij de kaartjes willen voorlezen aan de anderen. Neem zelf ook een complimentenkaartje. Jij bent immers ook een deel van het groepsproces. 2. Bedenk samen met de groep een afscheidsgroet die je wekelijks aan het einde van de therapiesessie uitvoert. Een afscheidsgroet zou de groepsband en groepsveiligheid moeten bevorderen. <i>De Haas (2012)</i>

2.2. Bijeenkomst twee

Tijdens de tweede bijeenkomst komt de focus (zie het onderstaande schema) meer op 'ik en de anderen' te liggen. De therapeut observeert minder dan in de eerste bijeenkomst. De therapeut neemt nu veelal een trainingsgerichte houding aan.

Schema 5, ontwikkelingschema.

Fasen-behandeling	Onderdelen spelontwikkeling	Bouwstenen socioschema	Ontwikkelings-doelen	Socialecompetentie-peilers
Observatie-fase	Ik en de ander <i>imitatiespel</i> <i>doenalsofspel</i>	Besef ruimte Besef tijd Emotie-herkenning Differentiatie mens-voorwerp.	Wie ben ik in relatie tot de ander	Attitude en inzicht ten opzichte van zelf en de ander
Trainings-fase	Ik en de anderen <i>Dramatisch spel</i>	TOM Empathisch vermogen	Het ontdekken van perspectief-verschillen Samenwerken	Attitude en inzicht en vaardigheden ten opzichte van jezelf en de ander
	Wij <i>Drama</i>	Sociale vaardigheden	Ontdekken van sociale relaties tussen jezelf en anderen Wat zijn de regels?	

Benodigheden: eigenwijskaartjes, attributenkast/bak.

Welkom heten van de jongeren <i>Dramaritueel (Emunah)</i>	De therapeut nodigt de jongeren uit om in een kring te komen staan en vraagt de leerlingen of zij een fijn weekend of fijne dagen hebben gehad. Vervolgens vraagt de therapeut of de jongeren de afgelopen tijd nog hebben gewerkt met het complimentenkaartje. Wees nieuwsgierig naar de ervaringen van de jongeren.
Het inspringspel <i>Dramatisch spel</i> <i>Fysiek spel</i>	<i>Deze oefening kan door sommige jongeren als moeilijk ervaren worden. Houd dus rekening met een langzame start.</i> Er mogen telkens drie personen op de speelvloer staan. Drie anderen staan aan de kant. Geef als therapeut duidelijk aan wat het speelvlak is.

	Wanneer er een persoon over de lijn stapt, klapt deze in zijn of haar handen. Op dat moment bevriezen de spelers en vervangen een van de andere spelers. Er mogen dus telkens maar drie personen in het spel staan. Vervolgens gaat het spel verder, alleen nu in een andere situatie. De medespelers weten niet waar ze zijn omdat de nieuwe speler de omgeving bepaalt en de anderen automatisch een andere rol moeten aannemen. Vergeet niet dat het publiek ook een belangrijke rol heeft. Zij leren hoe een ander omgaat met een conflict in spel (Jones, 2007) <i>Active witnessing</i> Als therapeut kun je de jongeren vragen wat zij moeilijk vonden aan het spel, maar dit is niet verplicht.
Projectietechnieken	De jongeren kiezen verschillende attributen uit die voor hen een betekenis hebben tijdens de puberteit. Er is geen minimum en er is ook geen maximum. De jongeren mogen de voorwerpen neerzetten zoals ze zelf willen. Als iedereen klaar is, nodigt de therapeut de jongeren uit om gezamenlijk naar de voorwerpen van de andere jongeren te gaan kijken. Geef de jongeren 10 à 15 minuten om attributen te zoeken die aansluiten bij hun eigen puberteit/lichamelijke ontwikkeling. Op die manier leren ze ook om te gaan met de tijdsdruk. (Delfos, 2009) Wanneer je met de jongeren door de ruimte loopt, stop je telkens bij de verschillende werken. Zorg ervoor dat je hen uitnodigt tot een dialoog. Stel gerichte vragen aan de jongeren. Laat, nadat je alle werken van de jongeren hebt besproken, de jongeren zelf in stilte de werken weer opruimen.
Afsluiting <i>Dramaritueel (Emunah)</i>	Eindig weer gezamenlijk in een kring. 1. De jongeren mogen om de beurt een eigenwijsjecomplimentenkaart trekken. Deze kaarten bevorderen het zelfvertrouwen van kinderen. De Bil en de Bil (2010) zeggen dat een positief zelfbeeld tijdens de identiteitsontwikkeling belangrijk is. Bespreek de complimentenkaartjes kort met de jongeren. Vraag of zij de kaartjes willen voorlezen aan de anderen. Neem zelf ook een complimentenkaartje. Jij bent immers ook een deel van het groepsproces.

	2. Vergeet de afscheidsgroep niet uit te voeren. Een afscheidsgroet zou de groepsband en groepsveiligheid moeten bevorderen. <i>De Haas (2012)</i>
--	---

2.3. Bijeenkomst drie

Tijdens de derde bijeenkomst staan de dramarituelen van Emunah (2009) centraal. De eerste drie fasen worden in de module VooruitZicht aangehaald. Er wordt in de eerste sessies van Emunah veelal ingegaan op de beleving van het spel. In deze vorm van dramatherapie kunnen we niet spreken van een echte doorwerkingsfase, omdat dit in zes sessies niet mogelijk is en de focus van deze module op verbeeldend spel ligt.

Jones (2007) zegt dat spel met de werkelijkheid en de fantasie verbonden is. Jamin (2009, p. 48-49) geeft de volgende beschrijving van spel: "De dubbelzinnige verhouding met de werkelijkheid vormt de kern van het spel: de invloed van de realiteit is verminderd maar niet opgeheven."

In de derde bijeenkomst nodigt de therapeut de jongeren uit om tot spel te komen vanuit de improvisatie. De therapeut laat de jongeren spelen wat zij zich op dat moment inbeelden. Echter dient de therapeut wel te weten dat er een relatie kan ontstaan tussen de spelwereld en de niet-spelwereld.

Benodigdheden: Eigenwijsjes.

Welkom heten van de jongeren <i>Dramaritueel (Emunah)</i>	De therapeut nodigt de jongeren uit om in een kring te komen staan en vraagt de leerlingen of zij een fijn weekend of fijne dagen hebben gehad. Vervolgens vraagt de therapeut vanuit het spel of de jongeren de afgelopen tijd nog hebben gewerkt met het complimentenkaartje en nodigt de jongeren uit om in het spel voor te doen hoe zij met het complimentenkaartje hebben gewerkt.
Groepsimprovisatie <i>Notermans (2010)</i>	Laat als therapeut de jongeren weer even uit het spel stappen. Maak desnoods het speelveld even visueel zichtbaar door het zetten van een streep op de grond. Wees als therapeut niet bang om te beginnen. Haal de identiteitsontwikkeling naar voren en speel met de verbeelding van de jongeren. Doe bijvoorbeeld alsof je voor de spiegel staat en puisten aan het uitknijpen bent. Elke jongere zal er een ander beeld bij krijgen en indirect zal het een bepaald gevoel oproepen. Het gaat bij deze module echter om het ontwikkelen van handvatten vanuit de verbeelding. De therapeut vraagt dus niet aan de jongeren om de gedachtegang onder woorden te brengen, maar nodigt de jongeren juist uit in spel. Reageer als therapeut altijd vanuit je rol. Ook wanneer je ziet dat een van de jongeren moeilijk tot spel komt. Er wordt geen gebruik gemaakt van materialen, zodat de jongeren gebruik blijven maken van het eigen lichaam en

	de medespelers en daardoor zich niet afzonderen van de groep. Er blijft sociale interactie. Schrik niet als iedere jongere eerst een eigen spel gaat spelen. Veel theoretici, zoals Wing (1996), geven aan dat jongeren met een autistische stoornis al van kleins af aan moeite hebben om samen met anderen te spelen. Ook nu hoeft je als therapeut niet na te bespreken. Waarschijnlijk zie je al genoeg in het spel.
Groepsimprovisatie deel twee <i>Notermans (2010)</i> <i>Developmental transformations</i> <i>Johnson (2009)</i>	Laat de jongeren weer even in een kring samenkomen. De jongeren zullen nu langzaam uit de rol stappen die ze zojuist hadden aangenomen. Als therapeut is het belangrijk dat je ook even uit je rol stapt. Als je in de kring staat, geef je uitleg over het aannemen van een andere rol, waar ook weer heel andere gevoelens bij horen. De therapeut daagt vervolgens de jongeren uit om tot een andere rol te komen. Veel autistische jongeren vinden dit moeilijk. Je hoeft dan ook geen gevoel van falen te hebben wanneer de jongere weer dezelfde rol aanneemt als in het vorige spel. Dit is kenmerkend voor jongeren met een autistische stoornis (Wing, 1996). Probeer meteen te transformeren en continu aansluiting te zoeken bij de jongeren. Spiegel als therapeut het gedrag van hen. Hoe staan ze bijvoorbeeld in de kring? Probeer ook fysiek contact te zoeken. Wanneer jij de jongeren spiegelt, neem je de rol van puber aan. Zorg er dan als therapeut voor dat je de rol steeds meer vergroot, zodat je de jongeren stimuleert om mee te gaan doen. Geef bijvoorbeeld je buurman een duw en pas je weer aan op de manier waarop je buurman reageert. We kennen deze manier van spelen natuurlijk van de Developmental transformations. Bespreek weer niet na.
Afsluiting <i>Dramarituëel (Emunah)</i>	Eindig weer gezamenlijk in een kring. 1. De jongeren mogen om de beurt een eigenwijsjecomplimentenkaart trekken. Bespreek de complimentenkaartjes deze keer niet. Laat de jongeren de eigen verantwoordelijkheid van het kaartje dragen. 2. Vergeet niet de afscheidsgroet uit te voeren.

2.4. Bijeenkomst vier

De vierde sessie gaat verder waar de derde sessie is gebleven. Mocht je als dramatherapeut tijdens de derde sessie nog niet tot het tweede groepsimprovisatiespel zijn gekomen, dan is het verstandig om dit eerst te doen.

Mensen met een autistische stoornis kunnen, aldus Wing (1996), moeilijk omgaan met veranderingen, omdat zij opnieuw moeten beginnen met het waarnemen van alle individuele kenmerken van het beeld en deze weer moeten toepassen in het grote geheel/het verhaal.

Scheff (2002) zegt dat leerlingen met autisme moeite hebben om mee te gaan in het spel van een ander, omdat ze niet goed om kunnen gaan met veranderingen waar zij geen grip op hebben. In deze bijeenkomst staat dan ook het samenspel, het 'wij' in het socioschema van Delfos (2009), centraal.

Benodigdheden: Eigenwijsjes, kaartjes met onrealistische situaties, hormoonkaartjes.

Welkom heten van de jongeren <i>Dramaritueel (Emunah)</i>	De therapeut nodigt de jongeren uit om in een kring te komen staan en vraagt de leerlingen of zij een fijn weekend of fijne dagen hebben gehad. De jongeren zullen waarschijnlijk nu zelf in een kring komen staan. De therapeut hoeft hen hier niet meer voor uit te nodigen. De therapeut vraagt of de jongeren nog wat hebben gedaan met het eigenwijsje. Als er jongeren zijn die het waren vergeten, spreek ze dan aan op de eigen verantwoordelijkheid. Het zijn immers jongvolwassenen en zo willen zij ook graag benaderd worden.
Onrealistisch is top! <i>Notermans (2010): "Verbeeldend spel geeft de mogelijkheid om rekening te houden met anderen en met regels."</i>	Zorg dat jij als therapeut mee blijft doen. Jij bent immers een onderdeel van het groepsproces geworden. Laat de jongeren in tweetallen werken. Een van de jongeren werkt dan met jou samen. Zorg ervoor dat je met iemand samen bent die jouw hulp als positief ervaart en die ook graag het voorbeeld wil zijn. De therapeut deelt de kaartjes uit met daarop de onrealistische situatie. In het begin kan dit voor sommige jongeren wat lastig zijn. Wanneer iets onrealistisch is, dan is het anders dan hoe het normaal zou verlopen. Begin zelf met een van de jongeren. Zorg dat de tweetallen meerdere keren aan de beurt komen. Wissel eventueel onderling van spelpartner. De interactie en de samenwerking zijn namelijk met elke persoon anders.

Hormoonspel	De kaartjes van het hormoonspel bevatten verschillende rollen. Het zijn rollen die allemaal te maken hebben met de identiteitsontwikkeling. Zorg dat de rollen vanuit de eigen verbeelding worden gespeeld. Probeer als therapeut dus niet te veel voor te zeggen. Misschien kun je ook eens een ander vragen om te beginnen in plaats van dat je zelf telkens begint. De jongeren bestuderen de rol die ze gekregen hebben. Daarna moeten ze direct in de rol stappen en deze uitvoeren voor het publiek. Als het publiek weet wat voor rol de persoon die voor de groep staat speelt, dan mag iemand anders een rol gaan spelen. Vervang de kaartjes vervolgens door eigen rollen. Wees niet bang voor seksuele gedachten die de jongeren hebben. Probeer niet te snel te begrenzen, maar zorg wel dat de situatie overzichtelijk blijft. Bespreek de oefening kort na. Vraag de jongeren bijvoorbeeld hoe hij of zij op die rol kwam.
Samenwerkingsoefening	Nodig de jongeren uit op de speelvloer en geef ze een opdracht en begrens de mogelijkheden. Bijvoorbeeld: 'Bouw een vliegtuig van de stoelen in dit lokaal.' Of: 'Bouw een luchtballon van alle blokken in dit lokaal, maar je moet allemaal in de luchtballon kunnen.' De jongeren dienen bij deze oefening heel creatief te zijn en ieders eigen verbeelding samen te laten komen. Bespreek de oefening na en wees nieuwsgierig naar wat de jongeren zich hadden ingebeeld tijdens het uitvoeren van de opdracht. Hebben zij zich aan kunnen passen aan anderen?
Afsluiting <i>Dramaritueel (Emunah)</i>	Eindig weer gezamenlijk in een kring. 1. De jongeren mogen om de beurt een eigenwijsjecomplimentenkaart trekken. Bespreek de complimentenkaartjes deze keer weer niet. Laat de jongeren de eigen verantwoordelijkheid van het kaartje dragen. 2. Vergeet niet de afscheidsgroet uit te voeren.

2.5. Bijeenkomst vijf

In de vijfde bijeenkomst staan hoofdzakelijk sociale contacten, vriendschappen en seksuele identiteit centraal. In de puberteit verandert er veel. Je krijgt andere contacten en je gaat vormgeven aan een seksuele identiteit (de Bil en de Bil, 2010).

Als het goed is, heb je als therapeut de jongeren al telkens wat kennis laten maken met de identiteitsontwikkeling. In veel bijeenkomsten zaten stiekem wat aspecten verwerkt die te maken hadden met de identiteitsontwikkeling. De jongeren hebben dit waarschijnlijk niet zo goed doorgehad. Als therapeut mag je ze daar tijdens de oefeningen wel op wijzen. Je kunt dan uitstapjes maken en zo leren de jongeren ook om onderling verbanden te leggen.

Rigler (2015) schrijft dat aangeleerde sociale vaardigheden in de jongere jaren van het kind voor een lange tijd hetzelfde zijn gebleven. Deze sociale vaardigheden zijn vaak niet meer passend bij jongeren. In de puberteit veranderen de relaties met bepaalde personen, waardoor de structuur in deze interactie met anderen verandert. Hoe ga je als autistische puber de interactie aan met anderen?

Benodigheden: groot tekenpapier, stiften.

Welkom heten van de jongeren <i>Dramaritueel (Emunah)</i>	De jongeren zullen waarschijnlijk nu zelf in een kring komen staan. De therapeut hoeft hen hier niet meer voor uit te nodigen. Mochten de jongeren niet in de kring komen staan, dan is een uitnodiging gewenst. De therapeut vraagt niet meer naar het eigenwijsje.
Tegenspelertje	Als therapeut ga je in deze oefening verschillende personen spelen. De jongeren moeten zich inleven in de verschillende personen. Hoe benader je deze persoon? Er zijn immers veel verschillende soorten mensen en je hebt al snel je vooroordeel klaar over de ander. Probeer de jongeren uit te dagen om de persoon die jij als therapeut aanneemt te benaderen op een manier die bij deze persoon past. De jongeren moeten zich dus inleven in jou. Probeer ervoor te zorgen dat je dezelfde persoon twee of drie keer als tegenspeler hebt gehad. Variatie: Indien bovenstaande oefening goed gaat, kan de therapeut ervoor kiezen om zijn rol te laten spelen door een van de jongeren.
Tekenen	De therapeut legt een groot vel papier op de grond neer en vraagt de jongeren om daar tekeningen op te maken of woorden op te schrijven die te maken hebben met de puberteit. Geef hun daar ongeveer vijf tot tien minuten de tijd voor. Laat de jongeren vervolgens in tweetallen een van

	de steekwoorden of tekeningen uitkiezen en hier een verhaal omheen bedenken. Geef de leerlingen de tijd om te oefenen met het gekozen thema. Nadat je ze ongeveer tien minuten hebt laten oefenen, laat je hen om beurten de voorstelling presenteren aan elkaar.
Afsluiting <i>Dramaritueel (Emunah)</i>	Eindig weer gezamenlijk in een kring. 1. Vraag de jongeren wat zij tot nu toe hebben geleerd en geef eventueel een korte uitleg van het nut van de eigenwijskaartjes. Deze zouden de leerlingen positiever moeten laten denken. Laat ze vervolgens nog een eigenwijsje kiezen. Deze hoeven ze weer niet voor te lezen, maar mogen ze voor zichzelf houden. 2. Vergeet niet de afscheidsgroet uit te voeren.

2.6. Bijeenkomst zes

In de laatste bijeenkomst staat het dramaritueel van Emunah (2009) centraal. Het afsluiten van een groepsproces is erg belangrijk.

Benodigheden: persoonlijk en tastbaar cadeautje voor de jongeren.

Welkom heten van de jongeren <i>Dramaritueel (Emunah)</i>	De jongeren zullen waarschijnlijk nu zelf in een kring komen staan. De therapeut hoeft hen hier niet meer voor uit te nodigen. Mochten de jongeren niet in de kring komen staan, dan is een uitnodiging gewenst. Vertel dat dit de laatste bijeenkomst is. Laat de jongeren zien hoe jij je daarbij voelt en nodig de jongeren uit om er een gezellige laatste bijeenkomst van te maken. De therapeut vraagt niet meer naar het eigenwijsje.
Uitbeelden	Als therapeut kun je meteen een bruggetje maken naar de volgende oefening. Je hebt al aangegeven hoe je het vindt dat dit de laatste bijeenkomst is. Nu beeld je je gevoelens uit. Nodig de jongeren uit om ook om beurten hun gevoelens uit te beelden.
Cadeautje geven	Omdat iedereen heel hard heeft gewerkt zorg je ervoor dat zij allemaal een cadeautje krijgen van elkaar. Je kunt zelf beginnen en afsluiten. Begin met het geven van een cadeautje vanuit het spel. Noem eerst de naam van de jongere aan wie je het cadeautje geeft. Beeld daarna uit wat je deze persoon meegeeft en ga het hem of haar ook letterlijk geven. Doe dit vervolgens bij alle jongeren. Nodig de jongeren uit om dit ook te gaan doen.
Afsluiting <i>Dramaritueel (Emunah)</i> <i>De Haas (2012) vindt het belangrijk dat mensen aan het einde van een intensief groepstraject iets tastbaars mee naar huis krijgen, zodat zij vaak aan de therapie en het leerproces kunnen terugdenken.</i>	Eindig weer gezamenlijk in een kring. Sluit af met wat jij als therapeut hebt geleerd. Geef een kleine samenvatting van wat jullie allemaal hebben gedaan in de vorige sessies. Vraag de jongeren ook om te delen wat zij hebben geleerd. Eindig de ronde met het tastbare cadeautje dat je hebt meegenomen. Spreek de boodschap en je gevoel achter het cadeautje uit. 2. Vergeet niet de afscheidsgroet uit te voeren. 3. Ga op een leuke manier de therapieruimte uit. Bijvoorbeeld door een slinger naar buiten te maken. De

	achterste persoon moet dan telkens onder de armen van de anderen door en zo tot de laatste persoon buiten staat. 4. Sluit als laatste de deur van de therapieruimte.
--	--

Literatuurlijst

Berk, L. Mann, T. & Ogan, A. 2006. *Make-believe play: Wellspring for development of self-regulation*. Oxford University Press, New York. p. 2-24.

Beers, van L. & Westerkamp B. 2002. *Eigenwijsjes: ontdek je innerlijke kracht*. Dubbelzes uitgeverij, Duivendrecht. Coaching kaartjes.

Bil, de & Bil, de. 2010. *Praktijkgerichte ontwikkelingspsychologie*. Uitgeverij Nelissen, Amsterdam. p. 34-36, 120-128, 170-173.

Byttebier, I. 2011. *Creativiteit, Hoe? Zo! Lannoo*, Tiel. p. 122-124.

Carr, A. 1999. *The handbook of child and adolescent clinical psychology: A contextual approach*. Routledge, New York. p. 27-38.

Duncan, B. 2011. *Het geheim van een betere therapeut: cliëntgestuurd, resultaatbewust*. Pearson Benelux BV, Amsterdam. p. 44-56.

Fink, M. & Siobhan, O. (z.j.) 'Het benaderen van emotie in psychotherapie en theater: implicaties voor dramatherapie'. *Tijdschrift voor creatieve therapie*. p. 35-45.

Janssen-Vos, F. 2004. *Spel en ontwikkeling*. Van Gorcum, Assen. p. 23-34, 46-85.

Johnson, D. & Emunah R. 2009. *Current approaches in drama therapy*. Charles C Thomas Publishers, Springfield p. 37-87.

Jones, P. 2007. *Drama as therapy: Theory, practice and research*. Brunner-Routledge, New York. p. 117-119.

Koot, R. 2013. *Spelen in de wereld van autisme*. Uit: *Wetenschappelijk tijdschrift autisme*. p. 1-3.

Landy, R. 1993. *Persona and performance: The meaning of role in drama, therapy, and everyday life*. The Guilford Press, New York. p. 45-55.

Migchelbrink, F. 2007. *Actieonderzoek voor professionals in zorg en welzijn*. Uitgeverij SWP, Amsterdam p. 21-27, 53-58, 133-144.

Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie (2014). *Beknopt overzicht van de criteria DSM-5*. Boom uitgevers, Amsterdam. p. 105-117.

Notermans H. 2012. *Ontmoeten in spel: Een dramatherapeutische interventie voor adolescenten met internaliserend probleemgedrag*. KenVak Publishers, Heerlen. p. 19-27.

Smeijsters, H. 2008. *Handboek creatieve therapie*. Uitgeverij Coutinho, Bussum. p. 56-65.

Smeijsters, H. 2005. *Praktijkonderzoek in Vaktherapie*. Uitgeverij Coutinho, Bussum. p. 54-55.

Vygotsky, L.S. 1967. *Play and its role in the mental development of the child*. Sovjet-Unie (z.u.). p. 3-6.

Willemars, G. 2016. *Reader praktijkgericht onderzoek*. Hogeschool Utrecht Amersfoort.

Willermars, G. 2016. *Studiehandleiding praktijkgericht onderzoek*. Hogeschool Utrecht Amersfoort.

Wing, L. 2003. *The autistic spectrum: new updated edition*. Londen: Little Brown, Londen. p. 83-96.

Winter, de J. 2013. *Autism and normative sexual development: a narrative review*. Journal of Clinical Nursing.

Geraadpleegd via het internet:

Koekhoven, J. 2015. *Autisme en Puberteit: kinderen op eigen kracht in evenwicht*.

Geraadpleegd op 18-04-2016 via: <http://symptomen-autisme.nl/autisme-en-pubertijd/>

Rutgers. 2016. *Kinderen krijgen te weinig les over seksualiteit*. Geraadpleegd op 18-04-2016 via: <http://www.rtlnieuws.nl/nieuws/binnenland/kinderen-krijgen-te-weinig-les-over-seksualiteit>

Driessche, van S. 2016. *Voorlichting in tijden van internetporno*. Geraadpleegd op 20-04-2016 via: <http://www.ad.nl/ad/nl/38261/Nieuws/article/detail/4285370/2016/04/19/Voorlichting-in-tijden-van-internetporno.dhtml>

Bijlage 1: Een situatie onrealistisch oplossen

Situatie: Je hebt net een botsing gehad, hoe los je dit op?	Situatie: Je partner vraagt of je mee wilt gaan kijken naar een voetbalwedstrijd, hier geef jij helemaal niks om. Hoe los je dit op?
Situatie: Je bent aan het dansen en breekt je been, je wilt niet laten zien dat je pijn hebt. Hoe los je het op?	Situatie: Je bent aan het zwemmen, maar je verliest je zwembroek. Hoe los je dit op?
Situatie: Je bent iemand aan het versieren, maar als deze persoon omdraait is het toch niet jouw type. Hoe los je het op?	Situatie: Je hebt net een kaars om laten vallen op het dure tapijt van je medespeler. Hoe los je dit op?
Situatie: Je hebt een grote puist op je neus die je graag uit wilt knijpen. Je bevindt je midden in een kledingwinkel. Hoe los je dit op?	Situatie: Je hebt net rode wijn over iemand zijn schoot geknoeid. Hoe los je dit op?
Situatie: Je bent in de dierentuin en je hebt net een leeuw laten ontsnappen. Hoe los je dit op, zonder dat je medespeler het merkt?	Situatie: Je ziet een leuk persoon op de dansvloer. Hoe vraag je deze persoon ten dans?

Bijlage 2: Hormonenspel

<i>Beeld je in hoe jij deze rol zal spelen. Alles is goed, speel zoals jij deze rol beleeft. Leef jezelf in.</i> Vrolijk persoon	<i>Beeld je in hoe jij deze rol zal spelen. Alles is goed, speel zoals jij deze rol beleeft. Leef jezelf in.</i> Homoseksueel
<i>Beeld je in hoe jij deze rol zal spelen. Alles is goed, speel zoals jij deze rol beleeft. Leef jezelf in.</i> Het tegenovergestelde geslacht	<i>Beeld je in hoe jij deze rol zal spelen. Alles is goed, speel zoals jij deze rol beleeft. Leef jezelf in.</i> Arrogant
<i>Beeld je in hoe jij deze rol zal spelen. Alles is goed, speel zoals jij deze rol beleeft. Leef jezelf in.</i> Eenzaam	<i>Beeld je in hoe jij deze rol zal spelen. Alles is goed, speel zoals jij deze rol beleeft. Leef jezelf in.</i> Humoristisch
<i>Beeld je in hoe jij deze rol zal spelen. Alles is goed, speel zoals jij deze rol beleeft. Leef jezelf in.</i> Seksistisch	<i>Beeld je in hoe jij deze rol zal spelen. Alles is goed, speel zoals jij deze rol beleeft. Leef jezelf in.</i> Zachtaardig/lief
<i>Beeld je in hoe jij deze rol zal spelen. Alles is goed, speel zoals jij deze rol beleeft. Leef jezelf in.</i> Hebberig	<i>Beeld je in hoe jij deze rol zal spelen. Alles is goed, speel zoals jij deze rol beleeft. Leef jezelf in.</i> Verslaafd persoon
<i>Beeld je in hoe jij deze rol zal spelen. Alles is goed, speel zoals jij deze rol beleeft. Leef jezelf in.</i> Macho/uitslover	<i>Beeld je in hoe jij deze rol zal spelen. Alles is goed, speel zoals jij deze rol beleeft. Leef jezelf in.</i> Onzeker